

Activities of Non-State Actors and Redefining the Concept of International Legal Personality

Puriya Askari¹, Zahra Moshref Javadi^{2}*

1. Associate Professor, Department of Public Law and International Law, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Email: p.askari@atu.ac.ir

2. PhD in International Law, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

*Corresponding Author: Email: zhmoshrefjavadi@gmail.com



S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study



Publisher:
Shahr-e Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2023.346714.2083

Received:
12 March 2023

Accepted:
8 July 2023

Published:
21 October 2024



ABSTRACT

A controversial issue in international law is how international legal personality is defined or by what criteria it is conferred. The field mainly tries to address the questions that who has international legal personality, and what characteristics the actor must be endowed with, to be the subject of international law thereafter. scholars and theorists in international law have sought to define the standards and criteria in order to recognize the international legal personality. International law takes different approaches to the issue of international legal personality and specifies the status of actors, as Subject or Object, based on different factors and circumstances. In the beginning, the presence of states was the focus, however, other actors in the international system took on different forms gradually. Besides, International organizations and non-governmental

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.



entities such as non-governmental organizations (NGOs), companies, armed groups, etc. appeared on the international scene. therefore, we gradually observe that the influential factors and the definition of the international legal personality have transformed. Thus, nowadays, international law requires specifying the type of its relationship with these actors in order to preserve its function. This article represents the challenges of international law encountering non-state actors through the lens of international legal personality to determine how non-state actors are addressed by international law.

Keywords: International Legal Personality, Non-State Actors, Subject, Object, State-Centric.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled "Activism of Non-State Actors and the Normative Developments of International Law", Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Puriya Askari: Methodology, Validation, Formal analysis, Data Curation, Writing - Review & Editing, Supervision, Project administration.

Zahra Moshref Javadi: Conceptualization, Methodology, Validation, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Askari, Puriya & Zahra Moshref Javadi. "Activities of Non-State Actors and Redefining the Concept of International Legal Personality". *Journal of Legal Research*, 23, no. 59 (October 21, 2024), 97-130.

E x t e n d e d A b s t r a c t

From a simple approach, an international legal personality befits a nation-state with a government, population, and territory recognized in international relations. This international personality has political, military, cultural, and other powers as well as a coherent system. From this perspective, states are universally recognized and accepted subjects of international law.

However, actors such as international organizations, autonomous regions, armed groups, corporations, etc. have gradually entered the international arena, and their roles in international law have been defined differently according to the type of their rights and obligations and the power at their disposal compared to states. Due to the emergence of these new actors in the field of international relations, international law is moving towards the ad hoc development of international legal personality. As a result of these developments in the modern structure, the subjects of international law were defined as entities capable of having international rights and obligations. In addition to the impact of the international community's requirements and needs on the international personality, two criteria also play important roles in shaping its position in international law, namely the level of activism and influence of each actor in the international community. In this regard, the criterion of activism in the international system can affect some of the factors and criteria of international personality.

In fact, no matter the nature of an actor in the international community rather it encounters international law when it affects international issues and situations and is affected by international law and its norms and regulations according to its effects and actions. These actors are present in the international arena and their actions will affect this atmosphere in different ways. On the contrary, the international system itself has also encountered various phenomena including numerous actors. Examples include the advent of modernity, the cessation of religious wars, economic growth, and globalization of international relations. The profound transformation that occurred in the concept of the state and its function resulted in diminishing the role of the state and the presence of individuals (both natural and legal) in various areas such as economy, trade, and consequently in the international arena. This modern era arrived after Middle Ages and developed afterward. The presence of these actors in various international areas and their roles hereon led to the presence and function of states change and the presence of these non-state actors challenged the recognition method and the position of states in international law. Today, non-state actors can play roles besides the state and sovereign institutions in the international system.

Are the actions of these actors in the international context considered in the framework of national laws, or can we also define international rights, obligations, and responsibilities in international law for them? Generally, a legal system shall determine to whom it entrusts the rights and obligations contained in it and the actor will be subject to what legal consequences in the event of violation. Here, the legal personality takes meaning because the subject of right, obligation, and responsibility in this system is someone with a legal personality.

Now, is the international legal personality the criterion for relating to the international order, or we are facing other criteria as well?

Non-state actors have been present in the international due to various factors. But, to interact with these actors in the international system and be able to meet the needs and requirements of this community based on the presence of these actors, we require to examine the presence of these actors in international law and its normative system. In other words, it shall be explained whether these actors are recognized as subjects to the rights and obligations of states, or they are addressed directly as independent actors.

As we have stated, the issue concerns the position and definition of international legal personality in relation to various actors. Normally, four approaches can be examined:

- First, the States-only conception, according to which the international legal personality belongs to the state and thus, it's solely subject to public international law and their will affects the international law and normative system;

- Second, the posteriori conception, according to which the international legal personality of any institution is solely related to the context of international norms that addresses it irrespective of the form and structure of the actor, whether it's a state or a private company;

- Third, the participant conception, in which the individual is recognized as the ultimate goal of international law, and everything in international law is shaped accordingly.

- Forth, the participant and actor approach in international law. The latter approach in which the categorization into subject Vs. object is criticized in international law and the idea of participants is proposed.

Considering the above elaborations, non-state actors' type of interaction with the international community has become a challenge. International law seems to be moving in a direction where the states are no longer recognized as sole actors. International law based on the activism of multiple actors and a normative structure on the same basis does not mean its decline or thematic withdrawal of the objectives of international law. Once, the states were the

main actors in the international system, but today, these actors and phenomena encompass a wider range that forms new requirements and needs at the international level and it is the function of international law to respond to these developments in accord with the actors.



This Page Intentionally Left Blank



پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کنشگری بازیگران غیردولت و بازتعریف مفهوم شخصیت حقوقی بین‌المللی

پوریا عسکری^۱، زهرا مشرف جوادی^{۲*}

۱. دانشیار، گروه حقوق عمومی و حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
p.askari@atu.ac.ir

۲. دکترای حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
*نویسنده مسئول: zhmoshrefjavadi@gmail.com

چکیده:

تعریف و معیارهای دارا شدن شخصیت حقوقی بین‌المللی یکی از مباحث بحث‌برانگیز در حقوق بین‌الملل است. موضوع اصلی در این حوزه این است که در حقوق بین‌الملل چه کسانی و با داشتن چه ویژگی‌هایی دارای شخصیت حقوقی بین‌المللی می‌شوند که در ادامه بتوان آنها را تابع (سوبژه) حقوق بین‌الملل نامید. هرکدام از متفکرین و نظریه‌پردازان در حقوق بین‌الملل تلاش داشته‌اند که قالب و معیارهایی را برای شناسایی شخصیت حقوقی بین‌المللی تعریف کنند. بنا بر عوامل و شرایط مختلف، حقوق بین‌الملل رویکردهای متفاوتی نسبت به مسئله شخصیت حقوقی بین‌المللی و تبیین جایگاه بازیگران تابع یا متبوع (اوبژه) داشته است. در آغاز، محوریت بر حضور دولت‌ها بود، اما به تدریج بازیگران نظام بین‌الملل اشکال مختلفی پیدا کردند و سازمان‌های بین‌المللی و بازیگران غیردولت همچون سازمان‌های مردم‌نهاد، شرکت‌ها، گروه‌های مسلح و غیره در صحنه بین‌الملل حضور پیدا کردند. لذا به تدریج شاهد این موضوع



پژوهشکده حقوق



نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2023.346714.2083

تاریخ دریافت:
۲۱ اسفند ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:
۱۷ تیر ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:
۳۰ مهر ۱۴۰۳

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:



کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.



هستیم که عوامل تأثیرگذار بر شخصیت حقوقی بین‌المللی و نوع تعریف از این مفهوم دچار تغییر و تحول شده است؛ بنابراین در عصر حاضر، حقوق بین‌الملل برای حفظ کارکرد خود نیاز به تبیین نوع رابطه با این بازیگران دارد. در این مقاله به چالش مواجهه حقوق بین‌الملل با بازیگران غیردولت از دریچه شخصیت حقوقی بین‌المللی پرداخته شده تا مشخص شود بازیگران غیردولت به چه ترتیب مخاطب حقوق بین‌الملل قرار می‌گیرند.

کلیدواژه‌ها:

شخصیت حقوقی بین‌المللی، بازیگران غیردولت، تابع (سویژه)، متبوع (اویژه)، دولت‌محوری.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «کنشگری بازیگران غیردولت و تحولات هنجاری حقوق بین‌الملل»، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

پوریا عسکری: روش‌شناسی، اعتبارسنجی، تحلیل، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت، مدیریت پروژه.

زهرا مشرف جوادی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

عسکری، پوریا و زهرا مشرف جوادی. «کنشگری بازیگران غیردولت و بازتعریف مفهوم شخصیت حقوقی بین‌المللی». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۳، ش. ۵۹ (۳۰ مهر ۱۴۰۳)، ۹۷-۱۳۰.

مقدمه

در یک رویکرد ساده، شخصیت حقوقی بین‌المللی بر قامت دولت - ملتی می‌نشیند که حکومت، جمعیت و سرزمین دارد و در روابط بین‌المللی مورد شناسایی قرار گرفته است. این شخصیت بین‌المللی دارای قدرت سیاسی، نظامی، فرهنگی و غیره است که دارای سیستمی منسجم است. از این منظر دولت(ها) تابعان مشخص و پذیرفته جهانی حقوق بین‌الملل هستند؛ اما بازیگرانی همچون سازمان‌های بین‌المللی، سرزمین‌های خودمختار، گروه‌های مسلح، شرکت‌ها و غیره نیز به تدریج در عرصه بین‌المللی حضور پیدا کرده‌اند و نقش آنان در حقوق بین‌الملل بنا بر نوع حقوق و وظایف آنان و قدرتی که در اختیار دارند به نسبت دولت‌ها به گونه‌ای دیگر تعریف شده است. به دلیل ظهور همین بازیگران جدید در عرصه روابط بین‌الملل، حقوق بین‌الملل به سمت توسعه مصداقی شخصیت حقوقی بین‌المللی در حرکت است. در نتیجه این تحولات و در این ساختار نوین، تابعان حقوق بین‌الملل به عنوان نهادهایی تعریف شدند که قادر هستند حقوق و وظایف بین‌المللی داشته باشند. (علاوه بر تأثیر معیار الزامات و نیازهای جامعه بین‌الملل بر شخصیت بین‌المللی، دو معیار میزان کنشگری و اثرگذاری هر بازیگر در جامعه بین‌الملل نیز در شکل‌گیری جایگاه آن در حقوق بین‌الملل نقشی مهم ایفا می‌کنند. در این راستا معیار کنشگری در نظام بین‌الملل می‌تواند برخی از معیارها و فاکتورهای شخصیت بین‌المللی را متأثر کند. در واقع، مهم نیست ماهیت یک بازیگر در جامعه بین‌الملل چیست، بلکه زمانی با حقوق بین‌الملل مواجه می‌گردد که در وضعیت‌ها و موضوعات بین‌المللی اثر می‌گذارد و همچنین از حقوق بین‌الملل، ضوابط و هنجارهای آن، به فراخور آثار و کنش‌هایش تأثیر می‌پذیرد. این بازیگران در عرصه بین‌المللی حضور دارند و اقدامات آنان به طرق گوناگون در این فضا اثرگذار خواهد بود. از طرف دیگر خود نظام بین‌الملل نیز با پدیده‌های گوناگونی مواجه شده که بازیگران متعددی را در بر گرفته است. نمونه آن ظهور مدرنیته، پایان جنگ‌های مذهبی، رشد اقتصاد و جهانی شدن در روابط بین‌الملل است. از ثمرات مدرنیته در نظام بین‌الملل تحول عمیقی است که در مفهوم دولت و کارکرد آن رخ داده است و پیامد آن کاهش نقش دولت و حضور اشخاص (حقیقی و حقوقی) در حوزه‌های گوناگون از جمله اقتصادی، تجارت و به تبع آن در عرصه بین‌المللی است؛^۲ عصر نوینی که از پس قرون وسطا و تحولات آن ظهور کرد و در ادامه توسعه یافت.

1. Christian Walter, "Subjects of International Law", in Max Planck Encyclopedias of International Law [MPIL], (2007), 1. accessed February 21, 2019, Available at: <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1476>

۲. محسن محبی، «زمینه‌های تاریخی حضور شرکت‌های خصوصی در حقوق بین‌الملل»، حقوقی بین‌المللی، ۱۸،

حضور این بازیگران و نقش آنان در حوزه‌های گوناگون بین‌المللی باعث شد تا کارکرد و حضور دولت‌ها دچار تحول گردد و این حضور بازیگران غیردولت نحوه شناسایی و جایگاه آنان در حقوق بین‌الملل را دچار چالش کرد. اکنون بازیگران غیردولت می‌توانند در نظام بین‌المللی در کنار دولت و نهاد حاکمیت نقش ایفا کنند.

آیا اقدامات این بازیگران در فضای بین‌المللی در چهارچوب حقوق ملی است یا آنکه در حقوق بین‌الملل نیز می‌توان برای آنان حقوق، تکالیف یا مسئولیت بین‌المللی تعریف کرد؟ به‌طور کلی یک سیستم حقوقی باید تعیین کند که حقوق و تکالیف مندرج در آن را به چه کسی واگذار می‌کند و در صورت تخطی چه عواقب قانونی متوجه آن بازیگر خواهد بود. در اینجا است که شخصیت حقوقی معنا پیدا می‌کند، چراکه در این سیستم آن کسی دارای حق، تکلیف و مسئولیت می‌شود که شخصیت حقوقی داشته باشد.^۳ حال آیا شخصیت حقوقی بین‌المللی معیاری برای ارتباط با نظم بین‌المللی است یا آنکه اکنون با معیارهای دیگری نیز روبه‌رو هستیم؟ لذا در این پژوهش نخست به این مسئله می‌پردازیم که بازیگران غیردولت به چه ترتیب و بنا بر چه دلایلی وارد عرصه بین‌المللی شدند و آنگاه، ثمره حضور این کنشگران در رابطه با حقوق بین‌الملل را به بحث می‌گذاریم. این مسئله به تبیین مفهوم شخصیت حقوقی بین‌المللی و تحول آن در حقوق بین‌الملل باز می‌گردد که در بخش دوم پژوهش بدان خواهیم پرداخت.

۱- روند کنشگری بازیگران غیردولت در نظام بین‌الملل

در آغاز، بازیگرانی که اقدامات آنان در صحنه بین‌المللی اثرگذار شناسایی شد دولت‌ها بودند. به همین علت هر آنچه در نظام بین‌الملل شکل گرفت، بر اساس حضور این بازیگران تعریف گردید. دولت‌ها به‌واسطه قدرت و حاکمیت مطلق که در عرصه داخلی و بین‌المللی داشتند، به‌عنوان بازیگران اصلی در حقوق بین‌الملل شناسایی شدند و قواعد بر اساس حضور و نقش آنان تعریف گردید و ساختارهای نظام بین‌الملل با توجه به این ویژگی شکل گرفت؛ اما این محوریت چه در بعد داخلی و چه در بعد بین‌المللی به‌صورت مطلق باقی نماند. نیازها و تحولات در سازکار کشورها و ساختار بین‌المللی باعث شد که بازیگران و عناصر دیگری نیز جلوه پیدا کنند و قدرت و مفهوم و سازکار حاکمیت نیز دچار تغییر و تحول گردد. به‌علاوه جهانی‌شدن و وابستگی متقابل، تأثیر انکارناپذیری بر روابط قدرت در جامعه

۲۵(۱۳۷۹)، ۷.

3. Roland Portmann, *Legal Personality in International Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 7.

Askari, Puriya. "Activities of Non-State Actors and Redefining the Concept of International Legal Personality". *Jour. of Legal Res.* 23, no. 59 (October 21, 2024), 97-130.

بین‌المللی داشت،^۴ به گونه‌ای که دیگر دولت تنها بازیگر عرصه بین‌المللی قلمداد نمی‌شد. در این بستر و با توجه به رشد و گسترش روابط بین‌الملل، مفهومی تحت عنوان بازیگران غیردولت، در برابر مفهوم دولت شکل گرفت که در سازکار بین‌المللی نقش خود را ایفا می‌کردند اما با سرعتی مشابه دولت‌ها وارد حقوق بین‌الملل و هنجارهای آن نشدند.

در یک تعریف، اصطلاح بازیگران غیردولت می‌تواند نهادهای مختلف از جمله گروه‌های مدنی مثل سازمان‌های مردم‌نهاد، شرکت‌های فراملی، نهادهای تجاری، افراد یا گروه‌های غیرمدنی مانند گروه‌های مسلح سازمان‌یافته و گروه‌های تروریستی در بسترهای مختلف را به ذهن متبادر کند که هر یک تعهدات متفاوتی دارند.^۵ لذا بر اساس این موارد می‌توان معیارهایی را برای شناسایی این بازیگران در عرصه بین‌المللی در نظر گرفت. نخست آنکه این بازیگران مستقل از دولت‌ها هستند؛ بدین معنا که دولت‌ها آنها را کنترل یا اداره نمی‌کنند و بعضاً این بازیگران ساختار سازمان‌یافته دارند و در حقوق ملی یا بین‌المللی ذیل قانون شناسایی شده‌اند.^۶

در نتیجه ویژگی‌هایی که می‌توان به‌طور عام در نظام بین‌الملل برای این بازیگران تعریف نمود به شرح ذیل است:

- نخست، این بازیگران صلاحیت مستقل و خارج از اراده دولت‌ها دارند تا خود اهداف و منافع خود را مشخص و تأیید نمایند؛
- دوم، ظرفیت و صلاحیت دارند که منابع انسانی و مادی را به‌منظور دستیابی به اهداف و منافع خود بسیج کنند؛ و
- سوم، اقدامات آنها باید به‌اندازه‌ای باشد که بر روابط دولت‌ها با یکدیگر و یا سایر بازیگران غیردولت در نظم جهانی تأثیر گذارد.^۷

این بازیگران با ویژگی‌ها یا معیارهای فوق در صحنه بین‌المللی حضور پیدا کردند و به تدریج این حضور فراتر از تصور و جایگاهی بود که برای این بازیگران شناسایی می‌شد؛ اما دلیل گسترش این حضور در عرصه بین‌المللی را در چه چیز می‌توان جستجو کرد؟ شاید بتوان دو عامل را بیان نمود. نخست عوامل

4. Michkle Olivier, "Exploring Approaches to Accommodating Non-State Actors Within Traditional International Law", *Human Rights & International Legal Discourse*, 4, 1(2010), 19.

5. Andrew Clapham, *Non-state Actors in International Human Rights Law* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 557.

6. Veronica Bilkova, "Non-State Actors" (Final Report, Johannesburg Conference: International Law Association, 2016), 29.

7. Hideki Kan, "Actors in World Politics", in *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*, Vol. II (Oxford: Eolss Publishers, 2011).

خارجی در عرصه بین‌الملل که اجازه حضور و شناسایی بیشتر بازیگران غیردولت را داده است همچون جهانی شدن، خصوصی‌سازی و غیره؛ دوم خود اقدامات و نوع حضور این بازیگران در صحنه بین‌المللی که مفاهیم و ادبیات متفاوتی را وارد عرصه بین‌المللی نمود.

در جهت احصای عوامل اثرگذار در شناسایی و حضور بازیگران غیردولت اندرو کلفم^۸ از حقوق دانان و نظریه‌پردازان برجسته حقوق بین‌الملل در عصر حاضر پدیده‌هایی را شناسایی نموده است که کمک می‌کند علل رشد بازیگران غیردولت را در فضای حقوقی بین‌المللی توضیح دهیم.^۹

پدیده «جهانی شدن اقتصاد» یکی از مواردی است که رشد بازیگران غیردولت در نظام بین‌الملل را بیش از پیش کرده است. از یک طرف جهانی شدن اقتصاد روندی مهم در دوره پس از جنگ سرد است.^{۱۰} نتیجه جهانی شدن منجر به شکل‌گیری یک بازار جهانی شد. بازاری که درگیر مرزهای دولت‌ها نیست و این خود مسیری برای کاهش حاکمیت دولت‌ها گردید. در این راستا و هم‌زمان با تحولات اقتصادی، توسعه مفاهیم گسترده بشری و ظهور سازکار تجارت جهانی، بازیگرانی فراتر از حاکمیت دولت را تعریف کرد. سازمان‌های مردم‌نهاد، شرکت‌های چندملیتی و حتی ظهور سازمان‌های بین‌المللی به‌منزله سطحی از ارتباطات بین‌المللی است که فراتر از مرز دولت‌ها می‌رود.^{۱۱} از طرف دیگر جهانی شدن برداشتی جدید از فرایند سیاسی است که در گذشته دولت‌محور بود و اکنون در حال تبدیل شدن به فهم سیاست به‌عنوان فرایندی چندلایه است که شامل دولت‌ها، سازمان‌های بین‌المللی، فراملی و مردم‌نهاد و شرکت‌های چندملیتی است.^{۱۲} در کنار این مسئله، ابزارهای جدید ارتباطات الکترونیکی عاملی عینی در فرایند جهانی شدن هستند و می‌توان آن را یکی از پیش‌نیازها و کاتالیزورهای این فرایند در نظر گرفت. نظام پرداخت‌ها، نقل و انتقال و غیره در این فضا صورت می‌گیرد و اگرچه حکومت وارد این معاملات جهانی می‌شود، اما توانایی آن برای کنترل گردش سرمایه یا سیاست‌های شرکت‌های چندملیتی به‌طور

۸. استاد حقوق بین‌الملل The Graduate Institute Geneva، حوزه‌های تخصص حقوق بشر، حقوق بین‌الملل بشردوستانه، سازمان‌های بین‌المللی، مسئولیت شرکت، حقوق بین‌الملل عمومی و غیره. جهت اطلاعات بیشتر نک: <https://www.graduateinstitute.ch/andrew-clapham>

9. Andrew Clapham, Human Rights Obligations of Non-State Actors (Oxford: Oxford University Press, 2006), 3-19.

10. Ibidem

۱۱. جیمزلی رای و ژولیه کابو، سیاست جهانی: روابط اقتصادی و مسائل جهانی معاصر، ترجمه قدرت احمدیان و فرهاد دانش‌نیا (تهران: مرکز ملی جهانی شدن، ۱۳۹۳)، ۲۳.

12. Jost Delbrück, "Structural changes in the international system and its legal order: international law in the era of globalization", *Swiss Rev.* 11(2001), 9.

بنیادینی کاهش یافته است.^{۱۳} در نتیجه اثر مهم جهانی شدن، کم شدن محوریت دولت است. جهانی شدن باعث گسترش و حضور بیش از پیش بازیگران غیردولت به خصوص شرکت‌ها در نقاط مختلف شده است.^{۱۴} از جمله نتایج حاصل از این جهانی شدن در بسترهای مختلف، افزایش نفوذ و تأثیر بازیگران غیردولت، نقش روابط و رسانه‌های جهانی، وابستگی زیاد دولت‌ها به یکدیگر و سایر بازیگران در زمینه تجارت، سرمایه‌گذاری در حوزه خدمات و امور مالی را می‌توان شناسایی کرد^{۱۵} که خود تأثیر بسیار زیادی در نوع هنجارهای بین‌المللی و واکنش آن در برابر کنشگری این بازیگران به‌ویژه شرکت‌ها در بسترهای گوناگون داشته است.

«خصوصی‌سازی»^{۱۶} حوزه‌هایی همچون بهداشت، آموزش، زندان‌ها و ارتباطات که در گذشته منحصراً توسط دولت‌ها کنترل و اداره می‌شد اکنون باعث شده است نقش بازیگران غیردولت در حوزه‌هایی تقویت شود که پیش از آن در انحصار دولت‌ها بوده‌اند. به‌علاوه دولت‌ها با انتقال مسئولیت‌های خود در این حوزه‌ها به بخش خصوصی به عبارتی از خود سلب مسئولیت می‌کنند و بنابراین این تردید به وجود می‌آید که آیا دولت‌ها به راحتی می‌توانند به‌واسطه خصوصی‌سازی، خود را از بند تعهدات قانونی رها کنند.^{۱۷} به‌عنوان مثال، یکی از نمونه‌های خصوصی‌سازی ظرف سال‌های گذشته ورود شرکت‌های نظامی خصوصی در حوزه‌هایی است که سابقاً حوزه انحصاری دولت‌ها محسوب می‌شد. به دیگر سخن، مسائل مربوط به امنیت ملی و بین‌المللی یک کشور که پیش از این تنها در دست دولت‌ها بود، اکنون به نهادهایی دیگر واگذار شده است؛^{۱۸} یا آنکه خود این بازیگران حوزه‌هایی را در دست گرفته‌اند که پیش از این در دست دولت‌ها بود، مانند پول به‌عنوان یک امر حاکمیتی که اکنون با ظهور رمزارزها در دست نهادهای غیردولت است. رمزارز یک سیستم خصوصی برای تسهیل معاملات بین اشخاص است، بدون آنکه نیازی به حضور نهاد مرکزی و واسط باشد.^{۱۹} این ایده به دنبال فعال کردن پول خصوصی

13. Ibidem

14. Amnesty International, *Undermining Freedom of Expression in China: The Role of Yahoo!, Microsoft and Google*, 2006. accessed September 2020, 2021, <https://www.amnesty.org/en/documents/POL30/026/2006/en/>

15. Delbrück, Op. Cit. 77.

۱۶. در اینجا خصوصی‌سازی به معنای واگذاری مسئولیت‌های دولت به بخش غیردولت/خصوصی است و با مفهوم اقتصادی خصوصی‌سازی متفاوت است.

17. Clapham, *Human Rights Obligations of Non-State Actors*, Op. Cit. 9.

۱۸. پوریا عسکری، «شرکت‌های خصوصی نظامی و امنیتی در حقوق بشردوستانه»، پژوهش‌های حقوقی، ۶، ۱۱۲ (۱۳۸۶)، ۸۴.

۱۹. مهدی نوری، «تحلیل ماهیت پولی رمزارزها در اقتصاد: با تأکید بر مقایسه نوسانات رمزارزهای منتخب با نوسانات یورو».

بود که کاربردی جهانی داشته باشد و نهادهای حاکمیتی از جمله بانک مرکزی دولت‌ها در آن دخالتی نداشته باشند،^{۲۰} یا حضور آنان به صورت حداقلی باشد. در نتیجه این پول تحت نظارت و کنترل نهاد دولتی نیست.^{۲۱} هرچند که باید توجه داشت دولت‌ها تلاش دارند استفاده از آن را به طرق گوناگون محدود کنند.

پدیده دیگر «تفرق دولت‌ها» یا تقسیم قدرت دولت در بخش‌های گوناگون است. تفرق در اینجا به معنای منازعه داخلی قدرت و خدشه وارد شدن به انحصار دولت در امور مختلف توسط بازیگران غیردولت است. مسائلی که پیش از این تنها در دست دولت‌ها بود، اینک نهادهای دیگر نیز در آن حضور دارند. به عنوان مثال گروه‌های مسلح سازمان‌یافته علیه حکومت مرکزی در مخاصمات مسلحانه غیر بین‌المللی می‌جنگند. این بار یک بازیگر غیردولت خود را دارای قدرتی می‌داند که بتواند حضور و اقتدار بازیگر دیگری را به چالش بکشد. یا مثالی دیگر در خصوص تفرق دولت، ظهور فضای مجازی و گسترش آن به گونه‌ای که ما در سرزمین و حاکمیتی فراتر از دولت‌ها زندگی می‌کنیم، است. این سرزمین قواعد حاکمیت و قدرت خود را داراست که دولت‌ها و قدرت آنان در ذیل آن قرار می‌گیرند نه ورای آن. به عنوان مثال در سال ۲۰۲۱ توییتر به عنوان یک شبکه فعال اجتماعی، صفحه دونالد ترامپ رئیس‌جمهور سابق ایالات متحده آمریکا را به طور دائم به دلیل خطر تحریک خشونت بیشتر معلق کرد. در پی این اقدام توییتر اعلام داشت که چهارچوب منافع عمومی ما برای این است که مردم بتوانند به طور مستقیم از مقامات منتخب و رهبران جهان بشنوند، اما این صفحات ورای قواعد ما نیست و نمی‌توان از توییتر به منظور تحریک خشونت استفاده کرد.^{۲۲} در واقع مراقبت از آزادی بیان و تعریف و اعمال محدودیت‌های بار شده بر آنکه پیش از این بر اساس کنوانسیون‌های بین‌المللی در اختیار دولت‌ها و اقتدار آنها قرار گرفته بود، اینک در کنار دولت‌ها، در دست بازیگری غیر از دولت نیز قرار گرفته است و آنها در برخی حوزه‌ها اعمال قدرت می‌کنند. یا ظهور فضایی به اسم «متاورس»^{۲۳}؛ متاورس در ساده‌ترین تعریف یک دنیای مجازی است که کاربران می‌توانند با استفاده از آواتارهای سه‌بعدی شخصی‌سازی شده آن را کشف کنند. این فضا به بازدیدکنندگان اجازه می‌دهد تا به صورت مجازی با یکدیگر تعامل داشته باشند

دلار و طلا»، اقتصاد دفاع، ۳، ۱۰ (۱۳۹۷)، ۱۱۰.

۲۰. همانجا

۲۱. همان، ۱۱۴.

22. Ben Collins and Brandy Zadrozny, "Twitter permanently suspends President Donald Trump", NBC news, Accessed September 11, 2021. Available at: <https://www.nbcnews.com/tech/tech-news/twitter-permanently-bans-president-donald-trump-n1253588>

23. Metaverse

و فعالیت‌های مختلف تفریحی، ورزشی، کاری، اقتصادی و سرمایه‌گذاری، خرید زمین و غیره را تجربه کنند.^{۲۴} در این حوزه نه دولت‌ها بلکه شرکت‌های بزرگ فعال در حوزه دیجیتال حضور دارند و این فضا را شکل می‌دهند. در این فضا مسائل امنیت و حریم خصوصی افراد، ایجاد و مدیریت دارایی‌های دیجیتال در برابر کپی‌های دیجیتال یا سرقت مسئله مهمی خواهد بود^{۲۵} که پیش از این به‌طور مطلق در دست دولت‌ها بود، اما وقایع و آثار حقوقی اقدامات در متاورس در سرزمینی متفاوت مطرح است و بازیگر اصلی آن شرکت‌های خصوصی هستند؛ جایی که ملیت و حاکمیت به‌گونه‌ای متفاوت از فضای حقیقی است. مسئله دیگر «جرم‌انگاری جرایم بین‌المللی» است که در آن بازیگران غیردولت به‌عنوان یک شخصیت دارای حق و تکلیف در بستر تعهدات بین‌المللی مورد خطاب قرار می‌گیرند و حضور آنان شناسایی می‌شود و این امر منجر به حضور بیشتر آنان در صحنه بین‌المللی و همچنین اهمیت حضور آنان می‌گردد. این حرکت در سال ۱۹۴۶ توسط دادگاه نورمبرگ به‌صورت عینی تبلور یافت، جایی که دادگاه اعلام داشت که حقوق بین‌الملل می‌تواند از دولت‌ها عبور کند و بر افراد اعمال گردد.^{۲۶} این بار این افراد بودند که مورد پیگرد قانونی قرار گرفتند و نه دولت‌ها به‌طور خاص. این جایی است که حضور یک فرد در صحنه بین‌المللی ورای دولت مورد شناسایی قرار می‌گیرد چراکه اثرگذاری بیشتری داشته است و این اثر نیاز به پاسخ دارد؛ اما به نظر می‌رسد مسئولیت کیفری برای سایر بازیگران غیردولت از جمله شرکت‌ها نیز در حال شکل‌گیری است؛ جایی که جرم بین‌المللی متوجه بازیگران حقوقی نیز می‌شود. به‌عنوان مثال در اتحادیه آفریقا، در قالب معاهده‌ای در سال ۲۰۱۴ شعبه‌ای کیفری به «دیوان آفریقایی دادگستری و حقوق بشر»^{۲۷} اضافه گردید که در آن مشخص شد شرکت‌ها برای برخی از جرایم بین‌المللی می‌توانند تحت پیگرد قانونی قرار بگیرند. در ماده ۴۶ (ج) این معاهده به‌صراحت بیان شده است که دیوان بر اشخاص حقوقی صلاحیت دارد.^{۲۸} امکان پیگرد قانونی شرکت‌ها در دادگاه (شعبه) کیفری آفریقا نشان‌دهنده شواهد تجربی حضور شرکت‌ها در جرایم مهمی که قاره آفریقا را متأثر می‌کند

۲۴. «راهنمای گام‌به‌گام خرید ارز، سهام و زمین؛ چگونه در متاورس سرمایه‌گذاری کنیم؟»، یورونیوز، ۶ ژانویه ۲۰۲۲،

دسترسی در:

<https://per.euronews.com/2022/01/06/how-to-invest-in-the-metaverse-a-step-by-step-guide>

25. Lik-Hang Lee et al, "All One Needs to Know about Metaverse: A Complete Survey on Technological Singularity, Virtual Ecosystem, and Research Agenda", *Journal of Latex Class Files*, 14, 8(2021), 47.

26. Clapham, Non-State Actors in International Human Rights Law, Op. Cit. 262.

27. The African Court of Justice and Human Rights

28. "Protocol on Amendments to the Protocol on the Status of the African Court of Justice and Human Rights", African Union, adopted June 27, 2014, entered into force April 2, 2019), article 46 (c)

و درک روزافزون از ماهیت متمایز جرایم شرکتی نسبت به افراد موجود در آن است.^{۲۹} این موارد عواملی هستند که حضور بازیگران غیردولت در عرصه بین‌المللی را تسریع یا شناسایی کردند که به دنبال آن می‌توان آثار حقوقی در عرصه بین‌المللی را متصور بود؛ اما همان‌طور که بیان گردید نقش این بازیگران در نظام بین‌الملل نیز خود منجر به تعریف یا بازتعریف مفاهیمی در نظام بین‌الملل و حقوق بین‌الملل شده است.

تعریف مخاصمه مسلحانه غیر بین‌المللی، تأکید بر مسئولیت گروه‌های سازمان‌یافته مسلح در مخاصمات، شناسایی و مسئولیت بیش‌ازپیش گروه‌های تروریستی در اسناد گوناگون همچون اسناد شورای امنیت سازمان ملل،^{۳۰} اعمال قواعد حقوق بشری یا راستی‌آزمایی بر شرکت‌های فراملی و غیره همگی نشان از تأثیر حضور بازیگران غیردولت در سازکار بین‌المللی و توسعه مفاهیم گوناگونی است که یا قبل از آن وجود نداشت یا در انحصار روابط دولت‌ها بود.

در مثالی دیگر، اصول راهنمای ملل متحد در خصوص تجارت و حقوق بشر^{۳۱} در سال ۲۰۱۱ بیان می‌دارد که «شرکت‌های تجاری باید به حقوق بشر احترام بگذارند. این بدین معنا است که آنها باید از تخطی از حقوق بشر سایرین اجتناب کنند و اثرات مغایر حقوق بشر را که آنها در آن درگیر هستند اعلام کنند».^{۳۲} به عبارت دیگر همان‌طور که برخی از صاحب‌نظران بیان می‌کنند، مسئولیت شرکت

29. Joanna Kyriakakis, "Article 46C Corporate Criminal Liability at the African Criminal Court," in *The African Court of Justice and Human and Peoples' Rights in Context Development and Challenges*, ed. Charles C. Jalloh et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 834-835.

۳۰. به‌عنوان مثال یکی از قطعنامه‌های شورای امنیت که می‌توان بدان استناد کرد، قطعنامه ۲۴۵۹ است که در ۱۵ مارس ۲۰۱۹ به تصویب رسید. در این قطعنامه، شورا هر دو دولت و بازیگران غیردولت را به‌طور مستقیم به‌واسطه استفاده از اصطلاح «همه طرفین» خطاب قرار داد. شورای امنیت «درخواست نمود که همه طرفین فوراً به تمامی اشکال خشونت، نقض‌ها و سوءاستفاده از حقوق بشر و نقض‌های حقوق بشردوستانه، از جمله تجاوز و سایر اشکال خشونت جنسی و جنسیتی خاتمه دهند و افراد مسئول را به‌منظور قطع زنجیره بی‌کیفرمانی، پاسخگوی اعمال خود بدانند». چنین رویکردی در قطعنامه شماره ۲۰۵۶ نیز وجود دارد؛ جایی که شورا تأکید دارد «همه طرفین فوراً اقدامات مالی مناسب به‌منظور تضمین حمایت از سایت‌های میراث جهانی را اتخاذ نمایند».

۳۱. اصول راهنمای ملل متحد در خصوص تجارت و حقوق بشر در سال ۲۰۱۱ توسط مرحوم جان راگی، نماینده ویژه سازمان ملل در تجارت و حقوق بشر پیشنهاد شد. این سند متشکل از سه بخش است که هر قسمت موارد مشخصی را در رابطه با شرکت‌های فراملی و حقوق بشر بررسی می‌نماید. در بخش نخست به مسئولیت دولت در خصوص حمایت از حقوق بشر می‌پردازد، بخش دوم که جزء مهم‌ترین بخش‌های اصول راهنما است، به وظیفه شرکت‌ها برای حمایت از حقوق بشر می‌پردازد و اعلام می‌دارد این موارد مباحث جدیدی نیست و در نهایت در قسمت پایانی دسترسی به جبران خسارت را بیان می‌کند.

32. A/HRC/17/31, para. 11.

برای احترام و در نتیجه وظیفه ناشی از آن به انجام راستی‌آزمایی/ارزیابی بایسته در مورد نقض‌های احتمالی حقوق بشر در نهایت منجر به تعهدات الزام‌آور حقوق بشر شرکت خواهد شد.^{۳۳} همچنین در قطعنامه ۲۴۵۹ مورخ ۱۵ مارس ۲۰۱۹ شورای امنیت،^{۳۴} هر دو دولت و بازیگران غیردولت را به‌طور مستقیم به‌واسطه استفاده از اصطلاح «همه طرفین» مورد خطاب قرار داد. شورای امنیت بیان داشت: «درخواست می‌کند که همه طرفین فوراً تمامی اشکال خشونت، نقض‌ها و سوءاستفاده از حقوق بشر و نقض‌های حقوق بشردوستانه را، از جمله تجاوز، سایر اشکال خشونت جنسی و جنسیتی خاتمه دهند و افراد مسئول را به‌منظور قطع زنجیره بی‌کیفرمانی، پاسخگوی اعمال خود بدانند».^{۳۵}

همچنین شورای امنیت سازمان ملل در قطعنامه دیگری تصریح می‌کند که تقویت احترام به قواعد حقوقی توسط گروه‌های غیردولت مسلح مستلزم تعامل اصولی، پایدار و راهبردی با چنین گروه‌هایی است.^{۳۶} در این بستر اگرچه این موضوع به معنای مشروعیت این گروه‌ها نیست، اما این واقعیت را منعکس می‌کند که تعامل با این گروه‌ها برای دستیابی به تبعیت از قانون، مذاکره و انجام فعالیت بشردوستانه ضروری است.^{۳۷} به عبارت دیگر در یک هنجار ارائه‌شده در قالب شورای امنیت سازمان ملل، رفتار و کنش مورد خطاب دیگر تنها متوجه دولت‌ها یا حتی اعضای سازمان ملل نیست، بلکه موضوع تمام بازیگران و کنشگرانی است که بر یک وضعیت اثر می‌گذارند یا به‌نوعی از آن اثر می‌پذیرند. این بار بنا به حضور بازیگران غیردولت، نقش نهادی چون شورای امنیت که مسئولیت آن پیش‌تر در روابط میان دولت‌ها بوده، توسعه یافته است. پس به‌واسطه تکرر در کنشگران نظام بین‌الملل، با تکرر هنجارها و قواعد شکل‌دهنده و ناظر بر رفتارها مواجه هستیم.

لذا نظام بین‌الملل به دلیل نوع حضور، کنشگری و اثرگذاری بازیگران غیردولت، این بازیگران را در عرصه‌های مختلف و با توجه به ماهیت و شرایط یک وضعیت می‌تواند به‌عنوان یک کنشگر اصلی شناسایی کند و اکنون این بازیگران تنها ذیل دولت خود تعریف نمی‌گردند؛ به عبارت دیگر این بازیگران در کنار دولت‌ها در حوزه‌های مختلف نقش کلیدی ایفا می‌کنند که نادیده گرفتن آنها یا مخاطب قرار دادن دولت‌ها به‌تنهایی، منجر به ناکارآمدی حقوق بین‌الملل و نادیده گرفتن بخش عظیمی از روابط

33. Guiding Principles, 17. See also: Peter Muchlinski, "Implementing the New UN Corporate Human Rights Framework: Implications for Corporate Law, Governance, and Regulation", *Business Ethics Quarterly*, 22, 1(2012), 145-177.

34. S/RES/2459

35. Ibid. para. 26.

36. S/2020/366, para. 53.

37. Ibidem

بین الملل خواهد شد.

از طرف دیگر اگر قرار باشد بازیگری بر هنجارهای نظام بین الملل اثر گذارد و موضوع مستقیم حق و تکلیف قرار گیرد، باید در چهارچوب ثابت دارای شخصیت حقوقی بین المللی باشد. لذا زمانی که صحبت از حضور بازیگران غیردولت در عرصه بین المللی می‌کنیم، گام بعدی این خواهد بود که اثر حقوقی حضور این بازیگران را تعریف کنیم و این امر نیاز به تعریف یا بازتعریف و چهارچوب‌بندی برای مفهوم شخصیت حقوقی بین المللی دارد تا بتوانیم رابطه بازیگران غیردولت را با حقوق بین الملل ترسیم کنیم. در نتیجه باید مفهوم شخصیت حقوقی بین المللی را به منظور تبیین جایگاه بازیگران غیردولت ارزیابی کنیم. آیا در بستر حقوق بین الملل و رویکردهای گوناگون، شخصیت حقوقی بین المللی مفهومی ایستا است یا پویا؟ آیا معیار شخصیت حقوقی بین المللی، معیاری جامع و کامل برای حضور در صحنه بین المللی است؟ بر اساس تعریف از شخصیت حقوقی بین المللی رابطه بازیگران غیردولت با حقوق بین الملل چگونه تبیین می‌گردد. آیا بنا بر حضور بازیگران غیردولت نیاز به بازتعریف شخصیت حقوقی بین المللی یا تعریف معیارهای دیگر داریم؟ مسئله اصلی تبیین جایگاه بازیگران غیردولت، نقش آنان و تعامل این بازیگران در / با حقوق بین الملل است.

به نظر می‌رسد بر اساس نوع حضور این بازیگران دیگر رویکردهای سابق حقوق بین الملل، همچون دولت‌محوری، سازگار نخواهد بود و ما نیاز به بازتعریف نوع شناسایی بازیگران غیردولت در حقوق بین الملل داریم. به همین علت به تدریج رویکردها در حقوق بین الملل دچار تحول شدند و رویکردهایی ظهور پیدا کردند که با توجه به پرنگ‌تر شدن نقش بازیگران غیردولت، به دنبال تبیین نوع رابطه این بازیگران با هنجارهای بین المللی بوده و هستند.

۲- تحول شخصیت حقوقی بین المللی در راستای حضور بازیگران غیردولت

همان‌طور که در بخش نخست بیان شد، بازیگران غیردولت بنا به عوامل مختلف در صحنه بین المللی حضور داشته‌اند، اما برای آنکه بتوانیم در نظام بین الملل با این بازیگران تعامل داشته باشیم و بتوانیم الزامات و نیازهای این جامعه را بر اساس حضور این بازیگران تأمین کنیم، نیاز به بررسی حضور این بازیگران در حقوق بین الملل و نظام هنجاری آن داریم؛ به عبارت دیگر باید تبیین گردد که این بازیگران به‌عنوان متبوعانی که ذیل حقوق و تکالیف دولت‌ها قرار دارند شناسایی می‌شوند، یا بازیگران مستقلی هستند که به‌طور مستقیم مورد خطاب قرار می‌گیرند. در اینجا همان‌طور که بیان کردیم مسئله به جایگاه و تعریف شخصیت حقوقی بین المللی در رابطه با بازیگران متعدد باز می‌گردد. اینکه کنشگری و

ظهور بازیگران غیردولت چه تأثیری داشته و چه رویکردی نسبت به جایگاه بازیگران غیردولت در حقوق بین‌الملل می‌تواند منجر به کارکرد بهینه حقوق بین‌الملل گردد.

در پاسخ به این پرسش، به‌طور کلی چهار رویکرد را می‌توان مورد بررسی قرار داد:
- نخست رویکرد دولت‌محوری که مطابق آن شخصیت حقوقی بین‌المللی از آن دولت است و لذا تنها تابع حقوق بین‌الملل دولت‌ها هستند و اراده آنان در حقوق بین‌الملل و نظام هنجاری آن اثرگذار است؛

- دوم رویکرد استقرایی که بر اساس آن شخصیت حقوقی بین‌المللی هر نهادی تنها به بستر هنجارهای بین‌المللی که آن را خطاب می‌کنند، مرتبط است و نه شکل و ساختار آن بازیگر، حال دولت باشد یا یک شرکت خصوصی؛

- سوم رویکرد فردگرایی که در آن فرد مقصد نهایی حقوق بین‌الملل شناسایی می‌شود و هر چیز در حقوق بین‌الملل بر این اساس شکل گرفته است؛

- چهارم رویکرد شرکت‌کننده و کنشگر در حقوق بین‌الملل. در رابطه با رویکرد آخر در حقیقت تقسیم‌بندی به تابع (سوبژه) در مقابل متبوع (اوبژه) در حقوق بین‌الملل مورد انتقاد قرار می‌گیرد و ایده شرکت‌کنندگان ارائه می‌شود. به دیگر سخن هنجارهای حقوق بین‌الملل بر اساس کنشگری بازیگران آن اعم از دولت یا غیردولت، شکل می‌گیرد و لذا همه بازیگران باید در آن شناسایی شوند.^{۳۸} به همین علت است که حضور و اثرگذاری بازیگران غیردولت در عرصه بین‌المللی به تدریج منجر به تحول یا توسعه مفهوم شخصیت حقوقی بین‌الملل شده است؛ حرکت از سمت دولت‌محوری به سمت کنشگری که در رویکردهای مختلف فوق قابل مشاهده است و در ذیل نحوه این حرکت مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱- رویکرد دولت‌محوری^{۳۹}

بر اساس رویکرد کلاسیک و به‌عنوان بازیگری که دارای سیستم منسجم، قدرت و حاکمیت است، دولت به‌عنوان بازیگر اصلی حقوق بین‌الملل شناسایی می‌شود. در این رویکرد باور اصلی آن است که دولت‌ها تنها اشخاص حقوقی بین‌المللی هستند، لذا نخستین اندیشه‌ها بر محور دولت شکل گرفت. در نظام

38. Simone Gorski, "Individuals in International Law", Last modified August 2013, 17. Accessed June 19, 2021. <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/epil/9780199231690/law-9780199231690-e829?rskey=kJWcno&result=17&prd=OPIL>

39. The 'States-Only' Conception

بین‌الملل، دولت‌ها به‌عنوان بازیگر اصلی و تنها نهادی که دارای شخصیت حقوقی بین‌المللی است شناخته شدند، چراکه دولت یک سیستم منسجم است و کارکردهای لازم را در نظام بین‌الملل دارد. به همین علت است که رویکرد دولت‌محوری در عصر حاضر نیز طرفداران خود را دارد، زیرا دولت هنوز هم به‌عنوان منسجم‌ترین سیستم در عرصه بین‌المللی شناخته می‌شود. دولت در محور جهان و سازکارهای آن قرار دارد چراکه نقش‌هایی از قبیل قانون‌گذاری، فرماندهی ارتش، ایجادکننده دادگاه، اخذکننده مالیات، نهادی که از قانون و نظم در کشور اطمینان حاصل می‌کند را بر عهده دارد.^{۴۰}

دولت‌ها هرچند به‌طور قابل ملاحظه‌ای در وسعت سرزمین، جمعیت، اقتصاد و قدرت نظامی متفاوت باشند، در چهارچوب قانون و قواعد با هم برابر هستند. بنا بر نظر دو وائل «یک کوتوله به اندازه یک غول، انسان است. به همین ترتیب یک جمهوری کوچک کمتر از قدرتمندترین پادشاهی، یک دولت مستقل نیست»^(۴۱) ۴۲.

در این بستر، تنها دولت تابعی شناخته می‌شود که موضوع حق و تکلیف است و توانایی اقدامات بین‌المللی را دارد و شخصیت حقوقی بین‌المللی برای آن تعریف شده است؛ بنابراین در رویکرد دولت‌محوری «دولت بودن»^{۴۳} و داشتن شخصیت بین‌المللی مترادف تلقی می‌شوند. در نتیجه این نگاه، روابط بین «افراد»^{۴۴} و بین دولت‌ها و افراد به‌واسطه قوانین ملی تنظیم شده است؛ قواعد حقوقی بین‌المللی مربوط به افراد یا بازیگران غیردولت باید به‌عنوان تعهدات دولت‌ها به‌منظور اعطای حقوق و تعهدات به افراد در سیستم‌های حقوقی ملی مربوط تلقی شود.^{۴۵} تنها زمانی که حقوق بین‌الملل حمایت از افراد را به‌عنوان تعهد دولت‌ها در نظر گرفته باشد، فرد از حمایت حقوق بین‌الملل بهره‌مند می‌شود. همچنین چنانچه حقوق بین‌الملل دولت‌ها را به تنظیم رفتار افراد در چهارچوب حقوق داخلی ملزم کند، تعهدات افراد توسط حقوق بین‌الملل مشخص می‌گردد.^{۴۶}

40. Antonio Cassese, "States: Rise and Decline of the Primary Subjects of the International Community", in *The Oxford Handbook of the History of International Law*, ed. Bardo Fassbender and Anne Peters (Oxford: Oxford University Press, 2012), 50.

41. "A dwarf is as much a man as a giant; similarly, a small republic is no less a sovereign state than the most powerful kingdom."

42. Emerich De Vattel, *The Law of Nations or the Principles of Natural Law Applied to the Conduct and to the Affairs of Nations and of Sovereigns* (Washington: Carnegie Institution of Washington, 1916), 18.

43. Statehood

44. Individuals

45. Astrid Kjeldgaard-Pedersen, *The International Legal Personality of the Individual* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 18.

46. George Manner, "The object theory of the individual in international law", *American Journal of*

لذا در این ساختار، نظام بین‌الملل به‌عنوان یک جامعه متشکل از دولت‌ها است. از آنجایی که نهادی بالاتر از دولت وجود ندارد، حقوق بین‌الملل حقوقی است که از اراده دولت‌ها نشئت می‌گیرد. حقوق بین‌الملل تنها بر دولت‌ها به‌عنوان تنها اجزای نظام بین‌الملل اعمال می‌شود.^{۴۷}

در حال حاضر نیز شخصیت حقوقی بین‌المللی در بسترهای گوناگون مطابق با دولت‌محوری پیش می‌رود، اما از طرف دیگر حقوق بین‌الملل بر اساس این رویکرد خود را در تنگنایی مشاهده می‌کند، چراکه بسیاری از بازیگرانی که خارج از مصادیق این رویکرد هستند، نقشی اساسی در نظام بین‌الملل دارند. نمونه چنین تأکیدی را می‌توان در مسئله شناسایی مسئولیت برای بازیگران مختلف در بستر حقوق بین‌الملل مشاهده کرد زیرا برای آنکه بتوان برای بازیگران غیردولت مسئولیت بین‌المللی را شناسایی کرد، نیاز به حضور دولت و حلقه اتصال آن داریم. نظام بین‌الملل هنوز نوع رابطه با سیستم حقوقی بین‌المللی را بر مبنای حضور یا ارتباط با دولت در نظر می‌گیرد. در پیش‌نویس مسئولیت دولت‌ها در خصوص اقدامات غیرقانونی بین‌المللی (۲۰۰۱) بیان شده است که اقدام یک فرد یا گروهی از افراد اقدام یک دولت ذیل حقوق بین‌الملل در نظر گرفته می‌شود، اگر آن شخص یا گروهی از افراد تحت فرمان، هدایت یا کنترل آن دولت در آن اقدام باشند.^{۴۸} این پیش‌نویس متمرکز بر مسئولیت دولت‌ها است و حلقه شناسایی مسئولیت بازیگران غیردولت و حتی مسئولیت دولت در قبال اقدامات این افراد در حقوق بین‌الملل را در مسئولیت دولت و قابلیت انتساب این اعمال به دولت در نظر می‌گیرد. در اینجا کارکرد حقوق بین‌الملل جایی دچار مشکل می‌شود که ما نتوانیم این حلقه اتصال را پیدا کنیم و برای سایر بازیگران ظرفیتی جدا از دولت‌ها در نظر بگیریم. به دیگر سخن برای بازیگران غیردولت نتوانیم مسئولیتی و رای دولت در نظر بگیریم.

به‌نوعی حقوق بین‌الملل و نظریه‌پردازان آن به این نتیجه رسیده‌اند که نگاه دولت‌محوری به شخصیت حقوقی بین‌المللی یا شناسایی حضور بازیگران بر این اساس، کارایی حقوق بین‌الملل را با مشکل مواجه می‌کند و حضور سایر بازیگران را نیز نادیده می‌گیرد. به همین علت به تدریج اندیشه‌ها و رویکردهای دیگر در خصوص بازیگران عرصه بین‌المللی شکل گرفت که در ادامه بدان خواهیم پرداخت.

۲-۲- رویکرد استقرایی^{۴۹}

International Law, 46, 3(1952), 428.

47. Portmann, Op. Cit. 43-44.

48. ILC, "Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries", UN Doc A/56/10, Commentaries on art. 8.

49. The 'a Posteriori' Conception

رویکرد استقرایی شخصیت حقوقی بین‌المللی از نظریه محض حقوقی هانس کلسن نشئت می‌گیرد.^{۵۰} ایده اصلی این رویکرد این است که شخصیت حقوقی بین‌المللی هر نهادی تنها به بستر هنجارهای بین‌المللی که آن را خطاب می‌کنند، وابسته است.^{۵۱} در هر دو جنبه سیاسی و نظری این رویکرد بر تابع بودن^{۵۲} افراد در حقوق بین‌الملل تأکید شده است.^{۵۳} در تئوری حقوق بین‌الملل کلسن، دولت، سازمان‌های بین‌المللی و فرد مشترکاً بازیگرانی مهم در عرصه بین‌الملل هستند. در این دیدگاه تنها دولت‌ها حاملان حقوق و تعهدات بین‌المللی نیستند؛ بلکه مجموعه‌ای از دولت‌ها (سازمان‌های بین‌المللی) و افراد نیز این نقش را دارا هستند.^{۵۴}

نظریه محض حقوقی بر این امر استوار است که حقوق، اعم از ملی و بین‌المللی، رفتار بشر را تنظیم می‌کند.^{۵۵} دولت‌ها ارگان‌هایی هستند که اقدامات بشر در نظم حقوقی ملی به آنان منتسب می‌شود. ارگان دولت برابر با ارگان قانون است.^{۵۶} کلسن معتقد است از آنجایی که شخصیت حقوقی چیزی بیشتر از «مجموعه‌ای از هنجارها»^{۵۷} نیست، لذا حقوق و تعهدات از توصیف شخصیت حقوقی تبعیت نمی‌کنند.^{۵۸} انواع، وجود و محتوای شخصیت حقوقی به‌طور مطلق به «قاعده‌گذاری پوزیتیو»^{۵۹} وابسته شده است زیرا شخص حقوقی با مجموع هنجارهای مربوط به رفتار انسان تشکیل می‌شود. مفهوم «دارنده»^{۶۰} حقوق و تعهدات نقش تعیین‌کننده‌ای در تئوری‌های سنتی مربوط به شخص حقوقی ایفا می‌کند.^{۶۱} به عبارت دیگر حقوق بین‌الملل دولت‌ها را به همان اندازه افراد برای حقوق بین‌الملل مهم می‌داند.^{۶۲} حاکمیت چیزی بیشتر از رابطه نظم‌های حقوقی دولتی (جزئی) با نظم حقوقی بین‌المللی (کل) نیست. لذا حاکمیت خصوصیت یک نهاد نیست،^{۶۳} بلکه خصوصیت نظم حقوقی است. دولت

50. Kjeldgaard-Pedersen, Op. Cit. 23.

51. Ibidem

52. Subjectivity

53. Kjeldgaard-Pedersen, Op. Cit. 23.

54. Jochen Von Bernstorff and Thomas Dunlap, *The Public International Law Theory of Hans Kelsen Believing in Universal Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 147 & 150.

55. Kjeldgaard-Pedersen, Op. Cit. 25.

56. Ibidem

57. Bundle of Norms

58. Jörg Kammerhofer, "Non-state Actors from a Pure Law Theory Perspective, Participants in the International Legal System Multiple perspectives on non-state actors", in *international law dynamics*, ed. Jean d'Aspremont (London: Routledge, 2011), 55.

59. Positive Regulation

60 Law Taker

61. Kammerhofer, Op. Cit. 56.

62. Ibidem

63. Kammerhofer, Op. Cit. 58.

به‌عنوان یک شخص حقوقی نیست که حاکمیت دارد، بلکه حقوق بین‌الملل به‌عنوان بالاترین نظم حقوقی دارای اقتدار عالی (حاکم) است. در حقوق بین‌الملل محتوای حقوق و وظایف دولت از طریق چسباندن برجسب «دولت» تعیین نمی‌شود، بلکه همچنان توسط حقوق بین‌الملل موضوعه و نه توسط دولت تنظیم می‌شود. از طرف دیگر حقوق و وظایف شخص، گروه شورشی، شرکت‌های فراملی و غیره نیز باید در نظر گرفته شوند. در اینجا شخصیت حقوقی بین‌المللی به‌عنوان یک عنصر تصمیم‌گیرنده که به‌واسطه آن تعیین نظام حقوقی هنجار بدان شخصیت حقوقی بین‌المللی تعلق دارد، تعریف نمی‌گردد. اینجا مسئله هنجار بین‌المللی است که مخاطب خود را تبیین می‌کند؛ اما در دیدگاه‌های دیگر این حضور و نقش بازیگران است که تعیین‌کننده است. به همین علت در رویکرد دیگر تأکید بر فرد به‌عنوان تنها بازیگر عرصه بین‌المللی می‌شود.

۲-۳- رویکرد فردگرایی^{۶۴}

هسته مرکزی این رویکرد را این گزاره تشکیل می‌دهد که شخصیت حقوقی بین‌المللی تنها در یک فرض و آن هم برای افراد وجود دارد. در این رویکرد، افراد نوع بشر به‌جای دولت در مرکز سیستم حقوقی بین‌المللی قرار می‌گیرند، دولت‌ها به‌عنوان یک وهم تصور می‌شوند و به‌عنوان شخصیت‌های حقوقی بین‌المللی کنار گذاشته می‌شوند.^{۶۵} تنها افراد تابع حقوق بین‌الملل هستند. در رابطه با شخصیت حقوقی بین‌المللی لاتریاخت بیان می‌کند: «هیچ قاعده حقوق بین‌المللی وجود ندارد که افراد و ارگان‌هایی به‌جز دولت‌ها را از دستیابی به حقوق مستقیم ذیل حقوق بین‌المللی عرفی یا معاهده‌ای یا تابع قرارداد حقوق ملل، منع کند».^{۶۶}

لاتریاخت همانند کلسن، فرد را نهاد نهایی حقوق ملی یا بین‌المللی در نظر می‌گیرد. وی دولت را یک نهاد کارکردی^{۶۷} که تنها با هدف حفاظت از منافع افرادی که از آنها تشکیل شده است، در نظر می‌گیرد. در این رویکرد، شناسایی فرد به‌عنوان تابع (سوبژه) حقوق بین‌الملل بر اساس حقوق بنیادین و غیرقابل انکار بشر است.^{۶۸}

در دکتترین معاصر، رویکرد فردگرایی شخصیت بین‌المللی در بحث‌های علمی در رابطه با

64. The Individualistic Conception

65. Kammerhofer, Op.Cit. 30.

66. Hersch Lauterpacht, International law: being the collected papers of Hersch Lauterpacht, Vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 487, 489-491.

67. Functional Entity

68. Kjeldgaard-Pedersen, Op. Cit. 31.

«دستورگرایی/اساسی‌گرایی حقوق بین‌الملل»^{۶۹} آشکار است. در قرائت دستورگرایانه، سلسله‌مراتب هنجارها و حمایت از حقوق بنیادین معیاری برای شناسایی و تفسیر قواعد حقوقی قرار می‌گیرد و لذا در این رویکرد، برای قواعد حقوقی بین‌المللی سلسله‌مراتب در نظر گرفته می‌شود تا در خلأهای حقوق بین‌الملل در شرایطی که با چالش رضایت‌محوری و دولت‌گرایی حقوق بین‌الملل مواجه می‌شویم، قواعد قابل اجرا شناسایی شود. در نتیجه نهادهای بیشتری برای حمایت از حقوق بنیادین پدید می‌آیند. در این ساختار، گویی تعادلی میان رویکرد حاکمیت‌بنیان و انسان‌بنیان در عرصه بین‌المللی ایجاد می‌شود. این قرائت حکمرانی ملی و بین‌المللی را تحدید می‌کند و رضایی بودن حقوق بین‌الملل را تحت تأثیر قرار می‌دهد.^{۷۰} تحدید حاکمیت ملی و حکمرانی بین‌المللی به همراه پیش‌بینی سلسله‌مراتب قواعد حقوقی بین‌المللی به منظور تضمین حقوق و آزادی‌های اساسی بشر از عناصر اصلی دستورگرایی هستند.^{۷۱} در این رویکرد، حقوق بین‌الملل به میزان کمتری به اراده و منافع هر کشور وابسته شده است و به طور فزاینده‌ای بر درک منافع جامعه متمرکز است. لذا برخی از دستورگرایان حقوق بین‌الملل را به‌عنوان یک نظام رفاه جهانی و یک سیستم ارزشی جهان‌وطنی در نظر می‌گیرند.^{۷۲}

اما آیا فرد می‌تواند تنها نقطه اتکای حقوق بین‌الملل در روابط بین‌الملل باشد. حقوق بین‌الملل نیاز به تعریفی دارد که در آن هر بازیگر نقش خود را در این سیستم باز یابد. ما زمانی که از حضور و اثرگذاری بازیگران غیردولت صحبت می‌کنیم بدان معنا است که در عرصه بین‌المللی برای هر یک از آنان ظرفیت و کارکردی را در نظر گرفته‌ایم. نکته دیگر این است که آیا لازم است حقوق بین‌الملل را در چهارچوب تابع و متبوع نگه داریم و جز این تصویری نداشته باشیم؟ اگر در جایی نقطه‌نهایی یک هنجار یا وضعیت، فرد نباشد آن زمان چه کسی مخاطب خواهد بود؟ برخی از صاحب‌نظران این نگاه تک‌بعدی را نمی‌پذیرند.^{۷۳} به همین علت است که باید دنبال تعریفی دیگر برای شخصیت حقوقی بین‌المللی گشت. تعریفی که بر محور حضور یک بازیگر و اثرگذاری آن در صحنه بین‌المللی باشد و نه بر کارکرد حقوق بین‌الملل بر

69. Constitutionalization of International Law

۷۰. عباسعلی کدخدایی و امیر مقامی، «پیامدهای خوانش دستورگرایانه از حقوق بین‌الملل»، حقوقی بین‌المللی، ۳۵، ۵۹ (۱۳۹۷)، ۳۱.

۷۱. همان، ۸.

72. Thomas Kleinlein, "Non-state actors from an international constitutionalist perspective: Participation matters!", in Participants in the International Legal System, ed. Jean d'Aspremont (London: Routledge, 2011), 42.

73. Narissa Ramsundar, State Responsibility for Support of Armed Groups in the Commission of International Crimes (Boston: Brill Nijhoff, 2020), 29.

اساس تابعان؛ زیرا کارکرد حقوق بین‌الملل بر اساس شرکت‌کنندگان و کنشگران یک نظام است.

۲-۴- رویکرد شرکت‌کننده^{۷۴}

این رویکرد می‌تواند در یک توسعه نظام‌مند به سمت کارکرد بیشتر حقوق بین‌الملل متناسب با تحولات نظام بین‌الملل پیش رود. این رویکرد اذعان دارد که شخصیت حقوقی بین‌المللی وجود ندارد، بلکه شرکت‌کنندگان در نظم حقوقی بین‌المللی حاضر هستند و وجود دارند.^{۷۵} رویکرد شرکت‌کننده در رابطه با شخصیت حقوقی بین‌المللی از مکتب نیوهیون نشئت گرفته است که ابتدا توسط مایرس اس مک دوگال و هارولد دی لاسول توسعه یافت.^{۷۶} تعریفی که این دو از حقوق بین‌الملل ارائه می‌دهند این است که حقوق بین‌الملل مجموعه‌ای از قواعد نیست، بلکه فرایندی از «تصمیم‌گیری معتبر/رسمی»^{۷۷} است. هیچ‌هنگار قانونی از پیش تعیین شده‌ای وجود ندارد که نهادی را از این روند مستثنی کند یا آن را در فرایند تصمیم‌گیری مشارکت دهد. در حقیقت شاکله جامعه بین‌المللی بیش از آنکه تنها اجتماع دولت‌ها باشد، جامعه مشترکات بین‌المللی است.^{۷۸} به عبارت دیگر حقوق بین‌الملل برآیند تضارب قدرتهای جهانی در فرایند رفتارها و رویه‌های دولت و بازیگران غیردولت است و در همین فرایند، همبستگی بین‌المللی حول جامعه مشترکات بین‌المللی رخ می‌دهد. این همبستگی در بستر مشترکاتی شکل می‌گیرد که در جریان رفتارهای بازیگران بین‌المللی و انتخاب آزاد آنها و نهادهای مختلف نطفه می‌بندد و به هنجارسازی منجر می‌شود.^{۷۹} در نظر این مکتب، بازیگران بین‌المللی با انتخاب قواعد حقوقی مناسب در فرایند عملکرد و رفتارهای خود در عرصه بین‌المللی در راستای نیل به هدف متعالی ارزش‌های بشری انتظارات مشترک جامعه بین‌المللی را نیز تأمین می‌کنند.^{۸۰}

بر اساس این رویکرد در نظام حقوق بین‌الملل، شرکت‌کننده نهادی است که در فرایند تصمیم‌گیری‌های معتبر/رسمی با ماهیت بین‌المللی حضور دارد. این طور نیست که دولت‌ها همیشه در حوزه حقوق بین‌الملل حق انتخاب داشته باشند، بلکه عرصه شکل‌گیری یک رویداد یا تحقق یک رویکرد

74. The Participant Conception

75. Kjeldgaard-Pedersen, Op. Cit. 14.

76. Ibid. 37.

77. Authoritative Decision-Making

۷۸. محسن محبی و سهیلا ابراهیمی لوبه، «مکتب نیوهیون در حقوق بین‌الملل: بازخوانی رابطه قدرت و حقوق بین‌الملل»، راهبرد، ۲۶، ۸۲ (۱۳۹۶)، ۱۸۱.

۷۹. همان، ۱۸۲.

۸۰. همان، ۱۸۵.

در حقوق بین‌الملل پیچیده است و نیروهای مختلفی بر خروجی این فرایند تأثیر می‌گذارند. طرفداران این مکتب معتقد هستند قواعد حقوق بین‌الملل پدیده‌های ثابتی نیستند، بلکه با تبعیت از تحولات و مطالبات مشترک مردم در سطح جهان پیوسته در تحول هستند.^{۸۱}

کسانی در فرایند تصمیم‌گیری شرکت می‌کنند که دارای صلاحیت تصمیم‌گیری هستند و می‌توانند نقش‌های مهمی در تأثیرگذاری بر نتایج تصمیم‌گیری داشته باشند. در تصمیم‌گیری بین‌المللی علاوه بر نظرات سازمان‌های بین‌المللی رسمی و مقامات دولتی سازمان‌های غیردولتی، گروه‌های فشار، گروه‌های ذی‌نفع، باندها و افرادی که به نمایندگی از سایر شرکت‌کنندگان و به‌طور مستقل عمل می‌کنند نیز صاحب‌نظر هستند.^{۸۲} لذا این بازیگران و سایرین در شکل‌گیری قدرت جهانی و از این رهگذر در تدوین قواعد حقوق بین‌الملل تأثیرگذار هستند. تولیدکنندگان قدرت و کنشگران اثرگذار در عرصه بین‌المللی تغییر کرده و علاوه بر دولت‌ها، سازمان‌های منطقه‌ای، سازمان‌های مردم‌نهاد، احزاب، رسانه‌ها و حتی افراد نقش مهمی در تولید و تکثیر قدرت پیدا کرده‌اند و محیطی متکثر ایجاد شده است.^{۸۳}

در نتیجه این نوع نگاه، به‌جای بحث در رابطه با سلسله‌مراتب نظام‌های هنجاری، این مکتب حقوق بین‌الملل و حقوق ملی را به‌عنوان «فرایندهای نفوذ قدرت» تصور می‌کند. نیروهای غیردولت نه‌تنها مستقیماً نقش‌آفرینی می‌کنند بلکه بر تعریف منافع ملی، دولت‌ها و بر اراده تصمیم‌گیرندگان نهایی بازیگران اصلی حقوق بین‌الملل (دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی) تأثیر می‌گذارند؛ به عبارت دیگر شبکه‌ای از نیروهای غیردولت نقش اصلی را در شکل‌گیری حقوق نرم ایفا می‌کنند که در نهایت منجر به تولید قواعد سخت حقوقی توسط دولت‌ها می‌شود.^{۸۴} لذا آنچه مشخص می‌کند یک نهاد ظرفیت عمل را دارد به وضعیت خاص آن نهاد باز نمی‌گردد بلکه به عمل یا اقدام آن مرتبط است.^{۸۵} در نتیجه، اینکه یک شخص می‌تواند به روشی خاص اقدام کند یا خیر، به هنجارهای قابل اجرا بستگی دارد که اقدام خاصی را مجاز یا ممنوع می‌کند و به شخصیت حقوقی او بستگی ندارد؛ بنابراین در این رویکرد تمرکز بر نوع فعل و رفتار است نه ماهیت شخص مرتکب. پرسش اصلی در این رویکرد این نیست که چه شخصی

۸۱. همان، ۱۸۸.

82. W. Michael Reisman, Siegfried Wiessner and Andrew R. Willard, "The New Haven School: A Brief Introduction", *Yale Journal of International Law*, 32, (2007), 578.

۸۳. محبی و ابراهیمی لویه، پیشین، ۱۸۷.

۸۴. همان، ۱۸۸.

85. Kate Parlett, *The Individual in the International Legal System: Continuity and Change in International Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 364.

اقدام کرده است. بلکه سؤال این است که آیا حقوق بین‌الملل بر عمل مورد نظر حاکم است؟ لذا در این دیدگاه تمرکز از شخصیت حقوقی بین‌المللی به روابط حقوق بین‌الملل معطوف می‌شود.^{۸۶} در این بستر تعهدات بین‌المللی که اقدام یا عمل خاصی را ممنوع یا مجاز می‌دانند، نهاد خاصی را مخاطب قرار نمی‌دهند. نقض حقوق بشر اگر توسط هر نهادی ارتکاب یابد غیرقانونی است. خواه مرتکب دولت باشد یا شرکت یا فرد. مسئله اثرگذاری بازیگران بر یک وضعیت است. اینجاست که همه بازیگران مجریان تعهدات بین‌المللی می‌شوند و بر اساس اثرگذاری خود در نظام بین‌الملل مسئول شناخته می‌شوند. به‌عنوان مثال رأی دادگاه بخش لاهه در خصوص تعهد شرکت شل در مسئله تغییرات اقلیمی اشاره به همین تعهدات شرکت‌ها در سطح ملی و بین‌المللی بر اساس قواعد ملی و بین‌المللی است چراکه این بازیگران با اقدامات خود نقش کلیدی در اعمال قواعد در این حوزه دارند. در ۵ آوریل سال ۲۰۱۹ گروه طرفدار محیط زیست، میلیودیفنسی^{۸۷} طی اقامه دعوا علیه شرکت نفتی شل^{۸۸} نزد دادگاه بخش لاهه بیان داشت که فعالیت‌های این شرکت در رابطه با تغییرات اقلیمی، ناقض تعهد به ارزیابی بااسته^{۸۹} ذیل قوانین دولت هلند، موافقت‌نامه پاریس در مورد تغییرات اقلیمی ۲۰۱۵ و تعهدات حقوق بشری است. از جمله این تعهدات، آن‌طور که خواهان ادعا می‌نماید، اصول راهنمای تجارت و حقوق بشر سازمان ملل متحد، اصول مندرج در پیمان‌نامه جهانی سازمان ملل متحد و اصول راهنمای سازمان همکاری و توسعه اقتصادی در مورد شرکت‌های چندملیتی است.^{۹۰}

دادگاه در قسمتی از رأی بیان می‌کند که تعهدات دولت‌ها برای تأمین انرژی، همان‌طور که در توافقنامه برنامه بین‌المللی انرژی و معاهده منشور انرژی اروپا^{۹۱} و پروتکل‌های مربوطه تعیین شده است، جدای از تعهدات دولت‌ها و شرکت‌ها مانند گروه شل، مطابقت ارائه انرژی با کاهش دی‌اکسید کربن مورد نیاز برای مقابله با گرمایش زمین نیز است. آن‌طور که در موافقت‌نامه پاریس بدان اشاره شده است.^{۹۲} همچنین دادگاه بیان می‌دارد که با توجه به ارتباط بنیادین حقوق بشر و ارزش آن برای جامعه

86. Walters, Op. Cit. 1-30.

87. Milieudéfense

88. Shell

89. Due Diligence Obligation

۹۰. معین عارفی فرد، «آیا شرکت‌های نفتی تعهدی به نقش‌آفرینی در کاهش تغییرات اقلیمی دارند؟ تحلیل رأی دادگاه بخش

لااهه در خصوص تعهد شرکت شل در کاهش انتشار دی‌اکسید کربن»، ۲۹ خرداد ۱۴۰۰، دسترسی در:

<https://unstudies.ir/iauns-forum/>

91. The Agreement on an International Energy Program and the European Energy Charter Treaty

92. Vereniging Milieudéfense et al v. Royal Dutch Shell Plc. 26 May 2021, The Hague District Court, para. 4.4.43

به‌عنوان یک کل، حقوق بشر می‌تواند در رابطه با میلیودیفنسی و گروه شل نقش داشته باشد. لذا دادگاه در تفسیر استانداردهای نانوشته، مراقبت حقوق بشر و ارزش‌های آن را در نظر می‌گیرد.^{۹۳}

دادگاه در ادامه تصریح می‌کند که گروه شل یک بازیگر اصلی در بازار جهانی سوخت‌های فسیلی است و مسئول انتشار دی‌اکسید کربن قابل توجهی است که بیش از بسیاری از دولت‌ها است و در گرم شدن کره زمین و تغییرات اقلیمی خطرناک شرکت داشته است که پیامدها و خطرات جبران‌ناپذیری برای حقوق بشر ساکنان هلند و «منطقه وادن»^{۹۴} خواهد داشت.^{۹۵}

در اینجا یک بازیگر، بنا بر کنشگری و اقدامات خود در عرصه بین‌المللی و ظرفیتی که برای آن تصور می‌شود، متعهد به اجرای تعهدات ملی و بین‌المللی است و اثر نقض این تعهد در نظر گرفتن مسئولیت بین‌المللی برای آن است.

در نتیجه این تحولات و نوع نگاه به شخصیت حقوقی بین‌المللی، آنچه با توجه به نظام بین‌الملل می‌توان دریافت آن است که یک بازیگر به‌ویژه بازیگران غیردولت، در صورتی باید به‌عنوان شرکت‌کننده در این نظام در نظر گرفته شود که کارکرد و ظرفیت‌هایی را دارا باشد. به دیگر سخن حقوق بین‌الملل هنگامی کارآمد خواهد بود که هر بازیگر را نه بر اساس نظریه دولت‌محوری و تابعان و متبوعان شناسایی کند، بلکه هر بازیگر را بر اساس نوع شرکت و کنشگری خود مورد خطاب قرار دهد، چراکه در موارد دیگر عملاً حضور بخشی از بازیگران نادیده گرفته می‌شود. بازیگران بر اساس نوع حضور و کنشگری خود در نظام بین‌الملل، در ساختار هنجاری حقوق بین‌الملل نیز اثرگذار خواهند بود. امروزه بازیگران در عرصه حقوق بین‌الملل کنشگرانی هستند که هر یک سازکار و شرایط خاص خود را دارا هستند. در این فضا مسئله آن نیست که هر بازیگر مانند بازیگری دیگر تعریف شود و کارکرد آن به همان ترتیب باشد. باید بدین امر نیز توجه داشت که نظام بین‌الملل دیگر یک نظام متکی به دولت‌ها نیست.

یا در مثالی دیگر، حق تعیین سرنوشت که برای مردمان مانند مردمان بومی تعریف می‌شود، به افراد و گروه‌ها اعطا شده که بر اساس حقوق بین‌الملل، چهارچوب یک ساختار موجود را تغییر دهند و خود به‌صورت مستقل اعلام موجودیت نمایند. این امر نشان از حضور اثرگذار این بازیگران در صحنه بین‌المللی و هنجارهای موجود در آن است. بازیگران غیردولت در عرصه نظام بین‌الملل بنا بر نوع

93. Ibid. para. 4.4.9.

94. Wadden Area

95. Vereniging Milieudefensie et al v. Royal Dutch Shell Plc. 26 May 2021, The Hague District Court, para. 4.4.16.

کنشگری و رفتارهایی که در این جامعه اثر می‌گذارد، در بسترهای گوناگون این نظام از جمله هنجارهای آنکه زمینه تعیین‌کننده نوع عملکرد است، حضور و نقش خواهند داشت. این بازیگران در کنار دولت‌ها به دلیل نقش خود توانسته‌اند مفاهیمی را شکل دهند، توسعه دهند یا چهارچوب عملکرد نظام بین‌الملل را تغییر دهند. این امر نه به جهت تابع بودن این بازیگران بلکه به دلیل کنشگری آنان در عرصه بین‌المللی است، چراکه پیش از در نظر گرفتن این بازیگران به‌عنوان تابعان یا شخصیت‌های حقوقی بین‌المللی، هنجارهایی را به‌واسطه نوع کنشگری آنان شکل داده یا تفسیر کرده‌ایم.

هرچند باید توجه داشت که در اغلب موارد فوق نیز همواره دولت‌ها یا نهاد حاکمیت نقش کلیدی و اصلی را ایفا می‌کند، اما در کنار آن حضور بازیگران غیردولت نیز رفته‌رفته پررنگ می‌گردد. به‌عنوان مثال در پیش‌نویس مطالعاتی «وظیفه بر همکاری و بازیگران غیردولت» که در ۳ آوریل ۲۰۲۳ توسط شورای حقوق بشر ارائه گردید، در بخش وظیفه جبران خسارت/آسیب این‌چنین بیان می‌گردد که در قواعد حقوق بشر، به‌طور کلی این دولت‌ها هستند که وظیفه حمایت از دارندگان حق‌ها در برابر اقدام غیرمنطبق با حقوق بشر بازیگران خصوصی را دارند؛ اما در کنار این موضوع بیان می‌دارد که در وضعیت‌های پیچیده حل مسائل و تعارضات تنها توسط یک بازیگر امکان‌پذیر نیست و مکانیسمی متشکل از ذی‌نفعان متعدد را نیازمند است. این سازکار باید به‌گونه‌ای باشد که صداها و دیدگاه‌های همه بازیگران درگیر را منعکس کند. بسته به زمینه مورد بحث، این امر ممکن است مستلزم حضور شرکت‌ها، بازیگران جامعه مدنی، دولت میزبان، مؤسسه مالی بین‌المللی و غیره باشد.^{۹۶}

لذا بر اساس آنچه بیان گردید، هنوز بسیاری از صاحب‌نظران در حقوق بین‌الملل بر این باور هستند بازیگران غیردولت هنجارهای حقوق بین‌الملل را نمی‌توانند شکل دهند و دولت‌ها سوبژه‌های اصلی، اولیه و جهانی حقوق بین‌الملل هستند. در کنار این نگاه کلاسیک به حقوق بین‌الملل، عده‌ای دیگر بر این نظر هستند که دولت‌ها در ایجاد حقوق بین‌الملل انحصار ندارند. از نظر آنها بازیگران اجتماعی غیر از دولت‌ها، قادر به ایجاد هنجارهای حکمرانی جهانی هستند، زیرا آنها اقتدار عمومی را در یک سیستم متکثر قانون‌گذاری و اجرای بین‌المللی اعمال می‌کنند.^{۹۷}

96. Human Rights Council, "The duty to cooperate and non-State actors Draft study by the Expert Mechanism on the Right to Development", Seventh session, A/HRC/EMRTD/7/CRP.3, April 2023, Para. 76-78.

97. Melissa Loja, International Agreements between Non-State Actors as a Source of International Law (Great Britain: Hart Publishing, 2022), 9-14.

نتیجه‌گیری

امروزه حقوق بین‌الملل نمی‌تواند دولت را تنها واسطه و حلقه اصلی نظام حقوقی بین‌المللی قرار دهد، همان‌طور که با ظهور سازمان‌های بین‌المللی دیگر نمی‌توانست همه امور و مسئولیت‌ها را بر دولت بار کند. خصوصی‌سازی بسیاری از امور حاکمیتی را به نهادهای غیردولت سپرده است. در نتیجه تنها نهاد اثرگذار دارای ظرفیت و کارکرد نیز دولت‌ها نیستند. به دیگر سخن، اگر اقدام یک نهاد اعم از دولت یا غیردولت در نظام بین‌المللی اثرگذار باشد، به طریق اولی حضور و ماهیت آن نهاد باید در نظام حقوقی بین‌المللی شناسایی شود تا بتوان اقدامات وی را در بخش‌هایی که بیشترین اثرگذاری را دارد، قاعده‌گذاری کرد. حقوق بین‌الملل معاصر نمی‌تواند هنجارهای بین‌المللی را تنها از دریچه نظام دولت‌محور یا نظامی که مبتنی بر دو نهاد حقوقی بین‌المللی، یعنی دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی است، تنظیم کند. اکنون بازیگران غیردولت در حوزه‌های گوناگون، چنان‌کنش و اثرگذاری داشته‌اند و دارند که حقوق بین‌الملل نمی‌تواند تنها به واسطه دولت‌ها با آنها تعامل کند، چراکه این نوع از تعامل خلأهایی در نظام بین‌الملل ایجاد می‌کند. چنانچه حقوق بین‌الملل دولت‌ها و بعضاً سازمان‌های بین‌المللی را مخاطبان مستقیم حقوق، تکالیف و مسئولیت‌های بین‌المللی قرار دهد، پاسخی پایدار و جهانی به نیازها و الزامات جامعه بین‌المللی نداده است. به همین خاطر است که اکنون در رویه و اسناد گوناگون بازیگران مختلف مورد خطاب قرار می‌گیرند چراکه مسئله شخصیت حقوقی یا تابع بودن کارکرد پیشینی آن دچار تحول شده است، بلکه مسئله شرکت کردن و کنشگری در عرصه بین‌المللی است که بر هنجارهای بین‌المللی نیز اثر می‌گذرد؛ به عبارت دیگر از یک طرف با پدیده‌هایی مواجه هستیم که بر اساس آن شخصیت حقوقی بین‌المللی شکل گرفته، قوام و تغییر یافته است و از طرف دیگر با هست‌ها و نوع تعاملی مواجه هستیم که منجر به حرکت از شخصیت حقوقی بین‌المللی و تابع (سوبژه) بودن به سمت کنشگری شده است و نظام هنجاری حقوق بین‌الملل را دچار تحول کرده است. لذا نقش بازیگران غیردولت در ساختار هنجاری نظام بین‌الملل و همچنین مسئولیت بازیگران غیردولت و عملکرد نظارتی آنان در حقوق بین‌الملل در حال تحول است. همان‌طور که شاهد هستیم بر اساس نوع و تنوع بازیگران مختلف، اسناد و رویه‌های بین‌المللی نمی‌توانند در قالب نظام دولت‌محور یا فردگرا هنجارهای خود را شکل دهند، بلکه مسئله اقداماتی است که در عرصه بین‌المللی اثرگذار بوده است.

حقوق بین‌الملل مبتنی بر کنشگری بازیگران متعدد و ساختار هنجاری بر همین اساس، به معنای تنزل آن یا خروج موضوعی از اهداف حقوق بین‌الملل نیست. زمانی کنشگران اصلی نظام بین‌الملل تنها

دولت‌ها بودند، اما امروزه این کنشگران و پدیده‌ها طیف وسیع‌تری را در می‌گیرند که الزامات و نیازهای جدیدی را در سطح بین‌المللی شکل می‌دهند و وظیفه حقوق بین‌الملل پاسخ به این تحولات متناسب با بازیگران است. اینک دولت‌ها و سایر بازیگران، ابزاری در جهت تحقق نیازها و الزامات زیست بین‌المللی هستند. به نظر می‌رسد حقوق بین‌الملل به سمتی در حرکت است که دیگر نمی‌توان تنها دولت‌ها را کنشگر آن شناسایی کرد. بلکه رفته‌رفته شاهد حضور بازیگرانی هستیم که در این نظام نقش‌های متعدد دارد. حقوق بین‌الملل برای آنکه دچار خلأ هنجاری نشود و کارکرد خود را از دست ندهد، نیاز به بازشناسی بازیگران مختلف در عرصه بین‌المللی دارد. به نظر می‌رسد در آینده ما با هنجارها و سازکارهایی مواجه خواهیم بود که فارغ از شکل و نوع بازیگران خواهد بود، هرچند که نوع و اقتدار بازیگران نیز اثرگذار خواهد بود. ستون‌هایی که حقوق بین‌الملل بر آن بنا شده است به تدریج بیشتر و متفاوت خواهد شد. بدین معنا که اگر روزی از ستون‌های اصلی حقوق بین‌الملل حاکمیت دولت‌ها و رضایت دولت‌ها بود، در مسیر پیش رو شاهد پیچیده‌تر شدن این بنا هستیم و در کنار این ارکان و بازیگران، سایر نهادها (به عبارت دیگر ستون‌ها) نیز در حال شکل‌گیری و اثرگذاری هستند که بعضاً برخی اثرات خود را گذاشته‌اند. در این روند، بنای اولیه حقوق بین‌الملل حفظ خواهد شد، اما چهارچوب‌های جدیدی نیز به آن افزوده خواهد شد، در غیر این صورت به نظر می‌رسد پویایی خود را از دست خواهد داد. در عصر حاضر پدیده‌های موجود آن‌چنان با سرعتی در حال تغییر هستند که اگر این سرعت و تحولات را حقوق بین‌الملل نادیده بگیرد با یک خلأ قانونی در نظام بین‌الملل مواجه خواهیم شد. نمونه این مسئله حضور بیش‌ازپیش هوش مصنوعی (فناوری‌های نوین) در عرصه جهانی است که بسیاری از معادلات را دچار تحول کرده و می‌کند. در همه این تغییرات بازیگران غیردولت نقش کلیدی بازی می‌کنند که بعضاً دولت‌ها نیز از آنان بسیار عقب‌تر هستند، پس حقوق بین‌الملل نیز باید این تحولات نوین را به رسمیت شناسد و برای آن راهکاری کارآمد در نظر گیرد.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی
کتاب

- رای، جیمزلی و ژولیه کابو. سیاست جهانی: روابط اقتصادی و مسائل جهانی معاصر، ترجمه قدرت احمدیان و فرهاد دانش‌نیا. تهران: مرکز ملی جهانی شدن، ۱۳۹۳.
مقاله‌ها

- عسکری، پوریا. «شرکت‌های خصوصی نظامی و امنیتی در حقوق بشردوستانه». پژوهش‌های حقوقی، ۶، ۱۲ (۱۳۸۶)، ۸۳-۱۰۴.

https://jlr.sdil.ac.ir/article_44024.html

- کدخدایی، عباسعلی و امیر مقامی. «پیامدهای خوانش دستورگرایانه از حقوق بین‌الملل». حقوقی بین‌المللی، ۳۵، ۵۹ (۱۳۹۷)، ۷-۳۸.

doi: 10.22066/cilamag.2018.31882

- محبی، محسن. «زمینه‌های تاریخی حضور شرکت‌های خصوصی در حقوق بین‌الملل». حقوقی بین‌المللی، ۱۸، ۲۵ (۱۳۷۹)، ۵-۵۶.

doi: 10.22066/cilamag.2001.18082

- محبی، محسن و سهیلا ابراهیمی لویه. «مکتب نیوهیون در حقوق بین‌الملل: بازخوانی رابطه قدرت و حقوق بین‌الملل». راهبرد، ۲۶، ۸۲ (۱۳۹۶)، ۱۸۱-۲۰۶.

DOR: 20.1001.1.10283102.1396.26.1.6.3

- نوری، مهدی. «تحلیل ماهیت پولی رمزارزها در اقتصاد: با تأکید بر مقایسه نوسانات رمزارزهای منتخب با نوسانات یورو-دلار و طلا». اقتصاد دفاع، ۳، ۱۰ (۱۳۹۷)، ۱۰۹-۱۳۰.

https://eghtesad.sndu.ac.ir/article_769.html

سایت‌ها

- «راهنمای گام‌به‌گام خرید ارز، سهام و زمین؛ چگونه در متاورس سرمایه‌گذاری کنیم؟». یورونیوز، ۶ ژانویه ۲۰۲۲. دسترسی در:

<https://per.euronews.com/2022/01/06/how-to-invest-in-the-metaverse-a-step-by-step-guide>

- عارفی‌فرد، معین. «آیا شرکت‌های نفتی تعهدی به نقش‌آفرینی در کاهش تغییرات اقلیمی دارند؟ تحلیل رأی دادگاه بخش لاهه در خصوص تعهد شرکت شل در کاهش انتشار دی‌اکسید کربن»، تالار گفتگوی تخصصی

حقوقی و سیاسی انجمن ایرانی مطالعات سازمان ملل متحد. (۱۴۰۰/۰۳/۲۹). دسترسی در: <https://unstudies.ir/fauns-forum/>

ب) منابع انگلیسی

- A/HRC/17/31 (2011). Accessed June 19, 2021. https://www.ivr.uzh.ch/dam/jcr:00000000-6cd4-2fa7-0000-000056bb30f7/Text_1_Delbrueck.pdf

- Amnesty International. "Undermining Freedom of Expression in China: The Role of Yahoo!, Microsoft and Google". Amnesty International UK, The Human Rights Action Centre, 2006. Available at: <https://www.amnesty.org/en/documents/POL30/026/2006/en/>

- Bilkova, Veronica. "Non-State Actors". Final Report, Johannesburg Conference: International Law Association, 2016.

- Cassese, Antonio. "States: Rise and Decline of the Primary Subjects of the International Community". in the Oxford Handbook of the History of International Law, ed. Bardo

Fassbender and Anne Peters. Oxford: Oxford University Press, 2012. Doi: 10.1093/law/9780199599752.003.0003

- Clapham, Andrew. "Non-state Actors" in *International Human Rights Law*, edited by Daniel Moeckli, Sangeeta Shah, David Harris, and Sandesh Sivakumaran, 3rd Ed. Oxford: Oxford University Press, 2018.

- Clapham, Andrew. *Human Rights Obligations of Non-State Actors*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

- De Vattel, Emerich. *The Law of Nations or the Principles of Natural Law Applied to the Conduct and to the Affairs of Nations and of Sovereigns*. Washington: Carnegie Institution of Washington, 1916. Accessed June 2, 2022. Available at: <https://oll.libertyfund.org/title/whatmore-the-law-of-nations-lf-ed>.

- Collins, Ben and Brandy Zadrozny. "Twitter permanently suspends President Donald Trump". NBC news. Accessed September 11, 2021. Available at: <https://www.nbcnews.com/tech/tech-news/twitter-permanently-bans-president-donald-trump-n1253588>

- Delbrück, Jost. "Structural changes in the international system and its legal order: international law in the era of globalization". *Swiss Rev.* 11(2001), 1-23. Accessed June 19, 2021. Available at: https://www.ivr.uzh.ch/dam/jcr:00000000-6cd4-2fa7-0000-000056bb30f7/Text_1_Delbrueck.pdf

- Human Rights Council. "The duty to cooperate and non-State actors Draft study by the Expert Mechanism on the Right to Development", Seventh session. A/HRC/EMRTD/7/CRP.3, April 2023.

- International Law Commission. *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries, 2001*. United Nations, 2008.

- Kammerhofer, Jörg. "Non-state Actors from a Pure Law Theory Perspective, Participants in the International Legal System Multiple perspectives on non-state actors". In *Participants in the International Legal System*, edited by Jean d'Aspremont. London: Routledge, 2011.

- Kan, Hideki. "Actors in World Politics". in *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*, Vol. II. Oxford: Eolss Publishers, 2011.

- Kjeldgaard-Pedersen, Astrid. *The International Legal Personality of the Individual*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

- Kleinlein, Thomas. "Non-state Actors from an International Constitutionalist Perspective: Participation Matters!". In *Participants in the International Legal System*, edited by Jean d'Aspremont. London: Routledge, 2011.

- Kyriakakis, Joanna. "Article 46C Corporate Criminal Liability at the African Criminal Court." in *The African Court of Justice and Human and Peoples' Rights in Context Development and Challenges*, edited by Charles C. Jalloh, Kamari M. Clarke and Vincent O. Nmeielle. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

- Lauterpach, Hersch. *International Law: Being the Collected Papers of Hersch Lauterpacht*,

Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

- Lee, Lik-Hang, Tristan Braud, Pengyuan Zhou, Lin Wang, Dianlei Xu, Zijun Lin, Abhishek Kumar, Carlos Bermejo and Pan Hui. "All One Needs to Know about Metaverse: A Complete Survey on Technological Singularity, Virtual Ecosystem, and Research Agenda". *Journal of Latex Class Files*, 14, 8(2021), 1-66. Available at: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2110.05352>

- Loja, Melissa. *International Agreements between Non-State Actors as a Source of International Law*. Great Britain: Hart Publishing, 2022.

- Muchlinski, Peter. "Implementing the New UN Corporate Human Rights Framework: Implications for Corporate Law, Governance, and Regulation". *Business Ethics Quarterly*, 22, 1(2012), 145-177. doi:10.5840/beq20122218

- Manner, George. "The object theory of the individual in international law". *American Journal of International Law*, 46, 3(1952), 428-449. Accessed April 23 2021. Available at: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/ajil46&div=29&id=&page>.

- Olivier, Michkle. "Exploring Approaches to Accommodating Non-State Actors Within Traditional International Law". *Human Rights & International Legal Discourse*, 4, 1(2010), 15-31. Available at: <https://www.hrild.org/en/journal/hrild/4-1/exploring-approaches-to-accommodating-non-state-actors-within-traditional-international-law/index.html>

- Parlett, Kate. *The Individual in the International Legal System: Continuity and Change in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

- Portmann, Roland. *Legal Personality in International Law*, Vol. 70. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

- Protocol on Amendments to the Protocol on the Status of the African Court of Justice and Human Rights. African Union, adopted on June 27, 2014, entered into force on April 2, 2019.

- Ramsundar, Narissa. *State Responsibility for Support of Armed Groups in the Commission of International Crimes*. Boston: Brill Nijhoff, 2020.

- Reisman, W. Michael, Siegfried Wiessner and Andrew R. Willard. "The New Haven School: A Brief Introduction". *Yale Journal of International Law*, 32, (2007), 575-582. <http://hdl.handle.net/20.500.13051/6550>

- Gorski, Simone. "Individuals in International Law". Last modified August 2013. Accessed June 19, 2021. Available at: <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e829?rskey=kJWcno&result=17 &prd=OPII>

- Vereniging Milieudefensie et al v. Royal Dutch Shell Plc. 26 May 2021, The Hague District Court, C/09/571932.

- Von Bernstorff, Jochen, and Thomas Dunlap. *The Public International Law Theory of Hans Kelsen Believing in Universal Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

- Walter, Christian. "Subjects of International Law". in *Max Planck Encyclopedias of International Law [MPIL]*, (2007), 1-30. Accessed February 21, 2019. Available at: <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1476>